

Əlyazması hüququnda

LAMİƏ ŞİRZAD QIZI ƏHMƏDOVA

**AZƏRBAYCANIN ŞİRVAN BÖLGƏSİNİN İLK
ORTA ƏSR ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİ
(ŞAMAXI VƏ QOBUSTAN RAYONLARININ
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

5505.02 – Arxeologiya

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
“İlk orta əsrlər arxeologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Arif Məhəmməd oğlu Məmmədov
tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə
tarix elmləri doktoru, professor

Təvəkkül Rəsul oğlu Əliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı elmi müəssisə:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin “Ümumi tarix”
kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (5505.02 – Arxeologiya) dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D. 01.171 Dissertasiya Şurasının “23_” __12__ 2013-cü il tarixli iclasında saat ____ da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2013-cü il tarixdə göndərilmişdir.

F/D. 01.171

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, tarix üzrə fəlsəfə
doktoru:**

S.H.Aşurov

Dissert:

numi səciyyəsi

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yenidən bərpa olunduqdan sonra ölkəmizdə arxeoloji tədqiqatların daha da gücləndirilməsi nəticəsində tariximizin bir çox məsələlərinin hər tərəfli tədqiq edilib öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Bu baxımdan Şirvan bölgəsinin ilk orta əsr abidələrində aparılan arxeoloji kəşfiyyat və qazıntı işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şirvan ərazisinin yerləşdiyi təbii-coğrafi şərait, burada bol sulu çayların, münbit torpaqların, yanacaq və tikintidə istifadə edilən meşələrin olması, bölgənin quru və su yollarının qovşağında yerləşməsi hələ qədim zamanlardan əhalini buraya cəlb etmiş, illər ötdükcə insanlar özlərinə dövrün tələbinə uyğun gün-güzaran qurmuşlar. Arxeoloji qazıntılar və tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş maddi – mədəniyyət nümunələrinin bolluğu burada ilk orta əsrlərdə təsərrüfatın bütün sahələrini ardıcılıqla işləməyə imkan verir.

Tədqiq etdiyimiz ərazi əsasən müasir Şamaxı və Qobustan rayonlarının ərazilərini əhatə edir. Bölgədən Pirsaat, Zoğalvari və Qozlu çayları axır. Bu çaylar mövsümü olmasına baxmayaraq, onların sahillərində ilk orta əsrlər dövrünə aid Udulu, Poladlı, Cəmcəmli, Gümüşlü kimi yaşayış yerləri və onlara müvafiq qəbirlər, Güngörməz, Başbağlı, Quşçu, Bədəlli kimi müdafiə istehkamları mövcuddur. Şirvanın ilk orta əsr qəbir abidələri əsasən daş–qutu, torpaq, küp, təknə və kurqan tipli qəbirlərdən ibarətdir ki, onlar da çay kənarlarından nisbətən hündürdə yerləşmişdir. Bitki aləminə görə Şirvan bölgəsi, xüsusilə Şamaxının şimal hissəsi meşə örtükləri ilə əhatə olunmuşdur. Yulğun meşələrinə çay vadilərində rast gəlinir. Qalan ərazilərin çox hissəsi əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişlidir. Oturaq həyat tərzinə keçidlə bağlı əkin sahələrinin genişlənməsi və maldarlıq təsərrüfatının inkişafı bir tərəfdən xalqın güzaranını yaxşılaşdırsa da meşələrin çox hissəsinin məhvinə səbəb olmuşdur.

Şirvan bölgəsində əsas faydalı qazıntılar neft, mişar daşı, gil, çinqil, digər inşaat materialları, meşə materialı, duz və s. ibarətdir.

Erkən orta əsrlər dövründə həm sənətkarlıqda və həm də ictimai binaların tikintisi zamanı işlədilən xammal əsasən yerli şəraitdə əldə edilmişdir.

Əraziyə edilə biləcək təhlükələrin qarşısını vaxtında almaq məqsədilə mərkəz rolu kəsb edən şəhərlərin və iri yaşayış yerlərinin kənarlarında müdafiə istehkamları qurulmuşdur.

Dissertasiya işlənərkən Şirvan ərazisinin təbii-coğrafi mühiti diqqətdən yayınmamış, düzənlik, dağlıq və dağətəyi yaşayış məskən-

lərinin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Arxeoloji axtarışlar, qazıntılar və tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin yaşayış yerləri, şəhər xarabalıqları, qəbir və memorial abidələrin, çoxsaylı qalaların və s. bolluğu bölgənin ilk orta əsrlər dövrünün tarixi–arxeoloji baxımdan ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməsinə zərurət yaratmışdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin III əsrdən başlanması bu dövrdə Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi və məhsuldar qüvvələrin səviyyəsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bu dövrdə feodal münasibətlərinin dərinləşməsi və möhkəmlənməsi nəticəsində Azərbaycanda, o cümlədən Şirvan bölgəsində yeni feodal qalaları, mərkəzləri, yaşayış məntəqləri yaranmış, iqtisadi ticarət əlaqələri genişlənməmişdir.

Dissertasiya işinin IX əsrlə bitməsi həmin dövrdə öyrənilən bölgənin sosial–iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafındakı yeniliklərlə bağlıdır. IX əsrdən etibarən Ərəb xilafətinin dağılması ilə əlaqədar siyasi sabitliyin qərarlaşması, iqtisadi həyatdakı yüksəliş, yeni yaşayış məskənlərinin salınması Şirvanda şəhər həyatının canlanması ilə əlaqədar olmuşdur.

Bu ərazi həm də İntibah dövründə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiya işinin əsas mənbəşünaslıq bazasını, Şirvan (Şamaxı və Qobustan rayonları) bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerləri ilə yanaşı, həm də bölgənin müxtəlif dövrlər üçün xarakterik məskənlərinin, həmdövr mədəni təbəqə qatlarının arxeoloji cəhətdən araşdırılması zamanı və təsadüfi tapıntılar nəticəsində tapılaraq tarix, tarix–diyarşünaslıq, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji fondu və digər muzey fondlarına təhvil verilmiş maddi mədəniyyət nümunələri, habelə olduqca dəyərli etnoqrafik materiallar təşkil edir. Dissertasiya işinin mənbəşünaslıq bazası bölgənin sosial–iqtisadi və siyasi tarixi ilə bilavasitə bağlıdır.

Bu mənada, istər keçən əsrin son 30–40 ili ərzində, istərsə də yeni əsrin ilk illərindən üzü bu yana bölgənin Yanıq Qubalı, Kolanı, Çaxnaq kimi yaşayış yerlərində, həmçinin Güngörməz, Başıbağlı, Gülüstan və Buğurt qalaları adlı istehkam abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş arxeoloji materiallar olduqca təqdirəlayiqdir. Söz yox ki, bu kimi arxeoloji materiallar ilə yanaşı hələ XIX əsrdən başlayaraq bölgə ilə bağlı toplanmış bir çox arxeoloji və etnoqrafik materiallar da əvəzsiz olduğu qədər həm də qiymətlidir. Tədqiqat işi yazılarkən T.A.Bünyatov, C.Ə.Xəlilov, A.B.Nuriyev, V.H.Əliyev,

Q.Ə.Əhmədov, R.M.Vahidov, R.B. Göyüşov, A.M.Məmmədov, F.L.Osmanov, F.Ə.İbrahimov, Q.C.Cəbiyev, A.Q.Seyidov, S.K.Babayeva, Ə.H.Babayev, Ə.Ə.Əliyev, E.Ə.Qasımov, M.C.Xəlilov, Ş.S.Əhmədov, K.F.İbrahimov, V.A.Qasımlı, C.V.Bağırzadə, G.O.Hacıyev, E.C.Abbasova və digər tədqiqatçı alimlərin apardığı arxeoloji qazıntıların və elmi tədqiqatlarının materiallarından, mövzuya bir başa aidiyyəti olmasa da, ancaq az da olsa bölgənin adı keçən dövr tarixi ilə bağlı bir çox məlumatlar əks olunmuş monoqrafik əsərlərindən və məqalələrindən, hesabatlardan və bu kimi köməkçi vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində habelə orta əsr tarixçilərinin, coğrafiyaçıların, səyyah və dövlət məmurlarının yazdıqları əsərlərdə Şirvan bölgəsinin (Şamaxı və Qobustan rayonları) toponomiyası, tarixi etnoqrafiyası, təsərrüfat həyatı ilə bağlı rast gəlinən müxtəlif səpgili məlumatlardan da geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya mövzusu işlənərkən Şirvandakı arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsr abidələrindən aşkar edilmiş maddi–mədəniyyət nümunələrinin təhlili əsasında bölgə əhalisinin həyat tərz, sənətkarlıq və ticarətin inkişaf səviyyəsini öyrənmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Mövzu işlənərkən Pirsat, Qozlu, Zoğalvari çayları hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqat və qazıntı işləri zamanı, eləcə də təsadüfi tapılmış materialları təhlil etmək, onların dövrlərini müəyyənləşdirmək, elmi təsnifatını vermək və s. məsələlərdə çöl–tədqiqat işlərində əldə edilmiş təcrübədən imkan daxilində geniş istifadə edilmişdir.

Müəllif ərazidəki ayrı–ayrı yaşayış yerlərinin meydana gəlməsini, formalaşmasını və inkişafını, onların bir–biri ilə əlaqələrini, ayrı–ayrı vaxtlarda ərazidə yaşayışın kəsilməsi səbəblərini araşdırmağa çalışmışdır.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün müəllif tarixi–arxeoloji və etnoqrafik materiallara əsaslanaraq aşağıdakı konkret məsələləri yerinə yetirməyə çalışmışdır:

— Pirsat, Qozlu, Zoğalvari çayları hövzələrinin ilk orta əsrlər tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid tarixi, arxeoloji abidələrinin xəritəsinin tərtib edilməsi;

- Bu abidələrin topoqrafik xüsusiyyətlərinin bərpa olunması;
- Bölgənin siyasi tarixinin araşdırılması;
- Bölgənin tarixi coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsi;
- Aşkar edilmiş arxeoloji materialların təsnif edilməsi;

— Daxili və xarici ticarətin xarakter və həcmnin, xarici ticarətin əsas istiqamətlərinin, dövrün ticarət əlaqələrində bölgənin mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi;

— Dini–mədəni inkişafın xarakterinin üzə çıxarılması;

— Şəhər və kəndtipli yaşayış məntəqələri arasındakı əlaqənin müəyyənəşdirilməsi, hər bir yaşayış məskəninin öz dövrü üçün əhəmiyyətini aşkara çıxarılması;

— Bölgənin Azərbaycan tarixində tutduğu yerin müəyyənəşdirilməsi;

— Göstərilən məsələlərin araşdırılması, Şirvan bölgəsinin bütövlükdə ilk orta əsrlər dövrünün tarixi – arxeoloji tədqiqinin tamlığını təmin etmişdir.

Qafqaz Albaniyasının yaşayış məskənləri içərisində Şirvan bölgəsinin rolunu müəyyənəşdirmək, ilk orta əsrlərdə təsərrüfatın bütün sahələrində baş vermiş yenilikləri aşkarlamaq tədqiqatın mühüm vəzifələrindəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işi Şirvan bölgəsinin ilk orta əsrlər dövrünün öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk elmi tədqiqat işidir. İlk dəfədir ki, Şirvan bölgəsinin (Şamaxı və Qobustan rayonlarının) ilk orta əsr abidələri qruplaşdırılaraq kompleks şəkildə müqayisəli təhlil edilmiş, bölgənin ticarət əlaqələri, dini abidələri, sənətkarlıq və təsərrüfatın inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Yeni materiallar əsasında ilk dəfə Şirvan bölgəsində III–IX əsr arxeoloji abidələrinin topoqrafiyası, habelə arxeoloji mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Elmi yeniliklər əsasında ərazinin ilk orta əsrlər dövrü mədəniyyətinin son tunc–ilk dəmir dövrü və antik dövr mədəniyyəti əsasında təşəkkül tapıb inkişaf etməsi və onun yerli zəminlə bağlı olması fikrinin ən yeni dəlillərlə əsaslandırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqatın əməli əhəmiyyəti. Şirvan bölgəsində ilk dəfədir ki, müəllif tərəfindən geniş planda tarixi, arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar aparılmış, maddi mədəniyyət abidələri kompleks şəkildə xarakterizə edilmiş, arxeoloji materialların klassifikasiyası verilmiş və zonanın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış, öyrənilən ərazinin müxtəlif tarixi dövrlərə aid arxeoloji abidələrinin xəritəsi tərtib edilmişdir.

Tədqiqat işində ilk orta əsrlər dövründə Şirvan ərazisinin ictimai–iqtisadi, siyasi tarixinin, təsərrüfat həyatı və mədəni–məişətinin izlənməsinin, yaşayış yerlərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf

dövləri və tənəzzülə uğraması səbəblərinin öyrənilməsinin ilk orta əsr tarixi– arxeoloji abidələrinin tədqiqindəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. — Azərbaycan, Qafqaz və dünya ölkələrinin arxeologiyasına dair ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında;

— Ali tədris müəssisələrində mühazirələrin tərtibində;

— Dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında;

— Orta məktəb şagirdlərində vətənpərvərlik hissinin təbliğində və möhkəmləndirilməsində;

— Tarixi və memarlıq abidələrinin qorunmasında mühüm əhəmiyyəti ola bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri – metodoloji əsası. Dissertasiya işi yazılarkən Şirvan ərazisində ilk orta əsr abidələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış maddi mədəniyyət qalıqlarının öyrənilməsində müasir arxeologiya elmində qəbul edilmiş tipoloji təhlil metodu əsas götürülmüşdür. Şirvanın ilk orta əsr abidələrindən aşkarlanmış arxeoloji materiallarla Azərbaycanın və qonşu ölkələrin həmdövr abidələrindən əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsində Azərbaycan arxeologiyası elmində qəbul edilmiş ümumməntiqi, analiz, sintez, ümumiləşdirmə, induksiya, deduksiya, tarixi təsvir, empirik yanaşma, müqayisələr və sistemli elmi-analitik təhlil kimi metodundan daha geniş istifadə edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Şirvan ərazisinin son illərdə aşkarlanmış ilk orta əsr arxeoloji abidələri indiyə qədər müstəqil tədqiqat predmeti olmamışdır. Şirvan tarixi ilə bağlı mənbələr və tədqiqat əsərləri içərisində antik və orta əsr müəlliflərinin əsərləri, şair və yazıçıların bədii yaradıcılığı, o cümlədən Şirvan bölgəsində olmuş Şərq, Qərb və rus müəlliflərinin, səyyahlarının məlumatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərlərdə bölgənin əhalisinin həyat tərz, məişəti, təsərrüfat həyatı və sənətkarlıq sahələrinə dair maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır ki, bu da günümüze qədər qorunub saxlanılan ənənəvilik və tarixiliyi izləməyə imkan verir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “İlk orta əsrlər arxeologiyası” şöbəsində hazırlanmışdır.

Tədqiqatın əsas müddəaları iddiaçının nəşr olunmuş ayrı–ayrı məqalələrində, konfrans və elmi sessiyalarda etdiyi məruzələrdə və tezlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı, ixtisar edilmiş sözlər, illustrasiya materiallarından ibarətdir.

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə dərəcəsi səciyyələndirilmiş, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, metodoloji əsası, habelə mənbə bazası, elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti göstərilmişdir.

İlk orta əsr abidələrinin öyrənilməsində indiyə qədər əsasən qəbir abidələri başlıca yer tutduğu halda, burada yaşayış yerləri və onların xarakterik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə də xeyli yer verilmiş və çox qiymətli nəticələr əldə edilmişdir.

Dissertasiyanın **Təbii – coğrafi şərait və tarixi icmal** hissəsində Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi olan Şirvan haqqında ümumi məlumat verilir. Mənbələrin azlığı və təsviri xarakter daşması Şirvanın Şamaxı və Qobustan ərazisinin tədqiq olunması işində müxtəlif çətinliklər yaratsa da burda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş zəngin maddi mədəniyyət qalıqları Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatını dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar yaradır. Burada haqqında danışılan bölgələrin yaşayış yerləri, müdafiə tipli istehkam abidələri, onların coğrafi baxımdan yerləşmə xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumatlar, ayrı – ayrılıqda bu abidələrin hər birindən toplanılmış arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri əsasında verilərək onlar haqqında mövcud məlumatların çatdırılmasına çalışılmışdır.

Qafqaz Albaniyasına aid tarixi sənədlərdə bilavasitə tədqiqat rayonuna dair əsaslı məlumat yoxdursa da bu ərazi təqribən Albaniyanın mərkəzində yerləşdiyindən həmin məlumatları ona aid etmək olar. Qafqaz Albaniyasının ərazisi uzun bir dövrü əhatə edən qədim maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Qafqaz Albaniyasının tarixi hələ XIX əsrin I yarısında bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişsə də onun arxeoloji abidələrinin öyrənilməsinə yalnız keçən əsrin sonlarından maraq oyanmışdır. Bu zaman təsadüfə olaraq aşkar edilmiş bir çox arxeoloji materiallar ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən toplanaraq müxtəlif muzeylərə göndərilmişdir. Qafqaz Albaniyasının digər eyni dövr abidələrindən əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları ölkənin mərkəzi hissələrinin maddi mədəniyyəti ilə sıx sürətdə əlaqədar olduğundan onlar haqqında kiçik izahat verməyi müəllif lazım bilmişdir.

I fəsil. “Yaşayış yerləri və müdafiə istehkamları” adlanır. Bu fəsil yaşayış yerləri və müdafiə istehkamları adlı iki yarım-fəsildən ibarətdir.

İlk orta əsr Qafqaz Albaniyasının tarixinin öyrənilməsində yazılı mənbələrlə yanaşı, əsas yeri arxeoloji qazıntıların verdiyi maddi mədəniyyət nümunələri tutur. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntı zamanı tapılan materiallar yerli əhalinin iqtisadi və mədəni həyatının öyrənilməsinə xeyli kömək etmişdir.

Bu baxımdan Şamaxı və Qobustan ərazilərindəki ilk orta əsr arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi məqsədəuyğun və lazımlıdır. Çünki orta əsr feodal şəhərlərinin urbanizasiyasında ətraf ərazidəki yaşayış məntəqələri və orada yaşayan əhalisinin böyük rolu olmuşdur

1.1.) “Yaşayış yerləri” adlı yarım-fəsildə sakinlərin təsərrüfat məşğuliyyətindən, sosial təşkilindən asılı olaraq yaşayış məskənlərindən bəhs edilir. Tarixin qədim dövrlərindən müasir dövrümüzə qədər mövcud olan kənd tipli yaşayış yerləri ilk orta əsrlər dövrünün də ən geniş yayılmış yaşayış məntəqələri olmuşdur. Dissertasiyanın bu bölmündə Şirvan bölgəsinin Yanıq Qubalı, Kolanı, Çaxnaq yaşayış yeri (Çıraqlı kəndi ərazisində) kimi ilk orta əsr kənd tipli yaşayış yerlərinin coğrafi relyef quruluşları, koordinatları, ərazilərində aparılmış son tədqiqatlar, bu tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanmış maddi mədəniyyət nümunələri, habelə bu tip yaşayış yerlərinin bölgə təsərrüfat həyatında tutduqları yer haqqında müəyyən biliklər verilmişdir.

Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq geniş arxeoloji qazıntılar vasitəsilə tədqiq edilmiş abidələrdən biri də xarabalıqları Şamaxı rayonu, Xınıslı kəndi ətrafında aşkar edilmiş şəhər tipli yaşayış yeri və onunla həm dövr olan qəbiristanlıqdır. Digər bir şəhər tipli yaşayış yeri Şamaxı şəhərindən 30 km cənubda yerləşən Hacıqədirlı kəndi yaxınlığındakı Şəhərgah abidəsidir. Şəhər tipli yaşayış yerlərindən biri də Yanıq Qubalı kəndi ərazisində aşkar edilib və onunla həm dövr olan təkne qəbir, daş qutu və torpaq qəbirlər tədqiq edilmişdir. Ərazilərdən əldə edilmiş numizmatik materiallar bu ərazidə ticarətin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu bir daha sübut edir. Qeyd edək ki, ərazidən orta əsrlərə aid dəfinə və müxtəlif dövrlərə aid sikkələr tapılmışdır.

Yanıq Qubalı yaşayış yerindəki qazıntı sahəsi kəndin kənarındakı hazırkı müsəlman qəbiristanlığının cənub qərb hissəsində yerləşir. İslamiyyətin bir din kimi meydana gəldiyi gündən müasir dövrə kimi bu ərazidə iki kənd yalnız bu qəbiristanlıqdan istifadə edir. C.Ə.Xəlilov Şamaxı rayonu ərazisindəki Kolanı yaşayış yerində apadığı qazıntı-kəşfiyyat işləri nəticəsində zəngin abidələrin varlığını müəyyən etmişdir. Kolanı yaşayış yeri eyni adlı kəndin qərb kənarında iki yayla arasındakı

çökəklikdə yerləşir. Onun ətraf ərazisi əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı üçün münbit torpaqlara və böyük otlaq sahələrinə malikdir. Yaşayış yeri qalıqlarının mühafizə olunan sahəsi yalnız müasir müsəlman qəbiristanlığının şimal hissəsidir. Ərazi yerli əhali tərəfindən “ Şərgah “ adlanır ki, bu da tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

1.2.) “Müdafiə istehkamları” adlı yarımfəsildə əsas olaraq Güngörməz, Kolanı, I Qalaçıq (Quşçu kəndi), II Qalaçıq, Başıbağlı, Güllüstan qalası, və Buğurt qalası adlı istehkam abidələri haqqında məlumatlar verilmişdir. Bölümdə abidələrin coğrafi relyef quruluşları, koordinatları, ərazilərində aparılmış tədqiqatlar və bu tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanmış maddi mədəniyyət nümunələri, habelə bu tip abidələrin bölgə əhalisinin yaşam fəaliyyətindəki rolundan danışılmışdır.

II fəsil “Qəbir abidələri və qəbir tipləri” adlanır, beş yarımfəsilə bölünür. 2.1.) kurqan tipli qəbirlər, 2.2.) torpaq qəbirlər, 2.3.) küp qəbirlər, 2.4.) daş qutu qəbirlər, 2.5.) təknə qəbirləri.

Burada ayrı-ayrı tədqiqatçıların Şamaxı və Qobustan rayonlarının ilk orta əsr qəbir abidələrində apardıqları arxeoloji qazıntıların nəticələrindən istifadə edilmiş və ümumiləşdirilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

İlk orta əsr qəbir abidələrinin hərtərəfli surətdə tədqiqi dövrün dəfn abidələrinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Girdiman ərazisində aşkarlanmış çox saylı torpaq qəbirlər, Bəyimli qalasında müsəlman qəbirləri, Pirsaat hövzəsi, Cəmcəmli, Mollaisaqılı, Nüydu, Uzunboylar və Qırlartəpə ətrafındakı qəbir abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkarlanmış qəbir avadanlığının çoxluğu və rəngarəngliyi tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

2.1.) “Kurqan tipli qəbirlər” adlı yarımfəsildə əsasən Azərbaycan ərazisinin Şirvan bölgəsində (Şamaxı və Qobustan rayonları) mövcud olan bu tip qəbirlər tədqiq olunmuşdur.

Fikrimizcə ilk orta əsrlər dövrünə aid kurqanlar kifayət qədər öyrənilməmişdir. Buna baxmayaraq Şamaxı rayonu ərazisində bu dövrə aid bir neçə kurqan açılaraq tədqiq olunmuşdur. Pirsaatçayın Yanıq Qubalı kəndi yaxınlığında yerləşən müdafiə istehkamının cənub tərəfində hazırki müsəlman qəbiristanlığında aparılmış tədqiqatlardan bəhs edilmişdir. Bu tip kurqanlara Mərkəzi Asiyada daha çox təsadüf edilir. Bişkek hövzəsinin Tulkor qəbirsanlığında bu növ 348 kurqan var.

2.2.) “Torpaq qəbirlər”ə Şamaxı və Qobustan rayonlarının ərazilərində rast gəlinmiş və tədqiq olunmuşdur. Bu tip qəbirlər ən qədim olub, insan meydana gələndən bəri mövcuddur.

Qeyd edək ki, Şamaxı rayonu ərazisində, Xınıslı abidəsində tədqiq olunmuş qəbirlər iki dövrə bölünür. Birinci dövr torpaq qəbirləri eradan əvvəl III-I əsrlərə, ikinci dövr torpaq qəbirləri isə eramızın I – IV əsrlərinə aid edilir.

Şamaxı rayonunun Çıraqlı kəndi ərazisindəki Çaxnaq yaşayış yerində də torpaq qəbirləri tədqiq olunmuşdur. Xınıslı yaşayış yerində olduğu kimi burada da torpaq qəbirlərində dəfnetmə adəti antik dövrdən ilk orta əsrlərin V əsrinə qədər davam etmişdir.

2.3.) “Küp qəbirlər” isə əsasən Cəmcəmli kəndində, Şorbulaq yaşayış yerinin qəbir istehkamlarında, Yanıq Qubalı kəndinin şimal tərəfində aşkarlanmış və tədqiq edilmişdir.

2.4.) “Daş qutu qəbirlər” Xınıslı yaşayış yerində, Poladlı kəndinin cənub rayonunda, Alibəylidə, Güngörməz müdafiə istehkamının cənub yamacında qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur.

2.5.) “Təknə qəbirlər”inin ilk orta əsrlərdə Şamaxı və Qobustan ərazilərində yayılması əsasən dini etiqadla əlaqədardır. Şamaxı və Qobustanın təknə qəbirləri Mollaisaqlıdan tapılan dəfn tabutuna oxşardır.

III fəsil “Əhalinin təsərrüfat həyatı” adlanır. Bu fəsil 3.1.) əkinçilik, 3.1.1.) üzümçülük, 3.2.) maldarlıq, 3.2.1.) ovçuluq 3.3.) sənətkarlıq, 3.3.1.) metalışləmə sənəti, 3.3.2.) dulusçuluq sənəti, 3.3.3.) toxuculuq, 3.3.4.) şüşə istehsalı, 3.3.5.) daşyonma və daşışləmə sənəti, 3.3.6.) zərgərlik sənəti, 3.3.7.) maddi mədəniyyət nümunələrinin təsviri adlı yarımfəsillərdən ibarətdir.

Azərbaycanın mülayim iqlimi, zəngin yeraltı sərvətləri, məhsuldar torpaqları, sulu çayları, büllur bulaqları, bol otlaqlı yaylaq və qışlaqları, ticarət yolları müxtəlif ölkələrə getməsi üçün əlverişli ərazi mövqeyi, bir sözlə insan yaşayışının təminatı üçün qiymətli hansı müsbət təbii amillər varsa onların bu ərazidə bərqərar olması bəşər cəmiyyətinin burada daha erkən məskunlaşmasına səbəb olmuşdur.

Bu fəsildə Şirvanın ilk orta əsr kəndtipli yaşayış yerlərinin arxeoloji cəhətdən tədqiqi zamanı aşkarlanmış əmək alətləri, məişət əşyaları və s. əsasında əhalinin ilk orta əsr təsərrüfat həyatının öyrənilməsinə səy göstərilmişdir.

3.1.) “Əkinçilik” adlı yarımfəsildə qeyd edilir ki, Şamaxı və Qobustan rayonları ərazisində ilk orta əsrlər dövründə yaşamış yerli əhalinin əsas məşğuliyyətlərindən biri əkinçilik olmuşdur. Tədqiq edilən abidələrdən tapılmış müxtəlif növ əkinçilik alətləri fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir. Bölgənin mülayim iqlimi, münbit torpaqları, rayon

ərazisində yetişdirilən dəmyə taxıl və dənli bitki əkinləri, antik və ilk orta əsr mədəni təbəqələrində təsadüf olunan taxıl məhsulları qalıqları yürütdüyümüz fikri bir daha təsdiqləyir. Məlumdur ki, əkinçilik, ilk dəfə suvarmadan istifadə edilmədən taxıl məhsulu alına bilən dağətəyi rayonlarında meydana gəlmişdir. Şamaxının dağətəyi rayon olması, Xınıslı yaşayış yerinin eradan əvvəl III-II əsrlərinə aid olan mədəni təbəqəsindən yanib kömürləşən arpa və buğda qalıqlarının tapılması qədimdən burada taxıl və dənli bitkilərin yetişdirildiyini göstərir. Öyrənilən ərazidə hazırda yabani halda arpa və digər dənli bitkilər bitir.

Bölgənin su mənbələri ilə zənginliyi, coğrafi baxımdan isə dağlıq və düzən relyefə məxsus olması burada qədim əkinçilik təsərrüfatının özünəməxsus bir şəkildə təşəkkül tapıb inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Şirvan bölgəsində əsasən düzən relyefin payına düşən əkin sahələri bir qayda olaraq ərazinin bol sulu çaylarından olan Pirsaatçay, Qozlu, Zoğalvari çaylarının sularından çəkilmiş süni kanallar və arxların vasitəsilə suvarılırdı.

İlk orta əsr kəndtipli yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntı-lar və etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, danışılan dövrdə əkinçilik təsərrüfatında istifadə olunan əmək alətləri dövrə və tələbata uyğun bir şəkildə müxtəlif materiallardan – dəmir, daş, gil, ağac və s. hazırlanaraq əkinçilik təsərrüfatının bu və digər sahə-lərində geniş şəkildə istifadə olunmuş, təsərrüfatın inkişafına təkan vermişdir. Lakin ağac əmək alətləri tez çürüdüyündən arxeoloji qazıntı-lar zamanı onlara az təsadüf olunur. Şirvan bölgəsinin əkinçilik ənənə-lərində də əhali özünün çörəyə olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə dənli bitkilərin əkilib-becərilməsinə daha çox üstünlük verir. Taxıl əkinçiliyi ilə yanaşı bölgə əhalisi, bostançılıq, çəlitikçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük pambqçılıqla da məşğul olmuşdular və bunlar arxeoloji qazıntılar zamanı təsdiqlənir.

3.1.1.) “Üzümçülük” adlı yarımfəsildə Şamaxı və Qobustanın ilk orta əsr qəbirlərindəki arxeoloji qazıntı zamanı üzüm tumlarının aşkarlanması burada həmin təsərrüfat sahəsinin mövcudluğunu təsdiq edir.

3.2.) “Maldarlıq” adlı yarımfəsilində Qafqaz Albaniyasının əsas iqtisadi regionlarından sayılan Şamaxı və Qobustan rayonlarında ilk orta əsrlər dövründə maldarlığın aparıcı təsərrüfat sahəsi kimi yüksək təşəkkül tapması müəyyən edilmişdir. Şamaxı bölgəsində tədqiq olunan ilk orta əsr abidələrindən (xüsusilə qəbir abidələrindən) iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvan sümüklərinin qalıqları əldə edilmişdir. Qeyd edək

ki, Şamaxı rayonunun geniş sahəli yay və qış otlaqları ilk orta əsrlər dövründə bu ərazidə maldarlığın mühüm təsərrüfat sahəsi kimi inkişafına şərait yaratmışdır. Şirvan ərazisinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, su hövzələrinə yaxınlığı, geniş otlaq sahələrinin varlığı, iqlimin və relyefin rəngarəngliyi əsasən burada qışlaq və yaylaq maldarlığının mövcudluğuna şərait yaratmaqla əhalinin təsərrüfat sahələrindən birinə çevrilməsi haqda məlumatlar tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Şirvan ərazisində iri və xırda buynuzlu maldarlıqla yanaşı qatırçılıq, atçılıq, dəvəçilik kimi sahələr də tələbata uyğun bir şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı dəfələrlə at, dəvə, qoyun, öküz və s. tipli ev heyvanlarına məxsus skelet qalıqlarına, maldarlıq məhsullarının hazırlanması üçün istifadə olunmuş müxtəlif növ gil qab nümunələrinə – sərniclərə, nehrələrə və s. rast gəlinmişdir ki, bu da bölgədə maldarlığın bütün növ sahələrinin mövcudluğundan xəbər verir.

Şamaxı və Qobustan rayonlarında qoyunçuluq heyvandarlıq təsərrüfatının digər sahələrinə nisbətən üstün mövqe tutmuşdur. Şamaxı rayonu ərazisindəki ilk orta əsr abidələrindən qoyun, qoç formalı zoomorf qabların tapılması və daş möhürlərin səthinə həkk olunan qoç təsviri fikirlərimizi bir daha sübut edir.

Qoç rəsmləri “məhsuldarlıq”, “bərəkətlilik”, “mühafizə” rəmzi sayılmışdır. Eramızın III – V əsrlərində Azərbaycanda feodalizm cəmiyyətinin təşəkkül və inkişafı dövründə qoyunçuluğun əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli inkişaf etdiyini sübut edən kifayət qədər arxeoloji dəlillər vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik həcmli sərniclərin qoyunların sağımında işlədilməsi qoyunçuluğun süd və süd məhsullarından geniş istifadə olunduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş osteoloji qalıqların az bir hissəsi iribuynuzlu heyvanlara aiddir. Deməli, heyvandarlığın bu sahəsi qoyunçuluğa nisbətən zəif inkişaf etmişdir.

Yaşayış yerlərində və qəbir abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri zamanı çoxlu miqdarda quş sümüklərinə də təsadüf olunmuşdur. Qəbirlərdə rast gəlinən quş sümükləri əsasən ov quşlarına aiddir. Zoomorf qabların bir qismi ev quşları formasında hazırlanmışdır. Bu dəlillər yerli əhalinin ilk orta əsrlər dövründə yardımçı bir təsərrüfat forması kimi quşçuluqla da məşğul olduğunu göstərir.

3.2.1.) “Ovçuluq” adlı yarımşəksildə ilk orta əsrlərdə bu bölgədə ovçuluqda ayrı-ayrı üsul və alətlərdən istifadə edilməsi zəngin faktlarla əsaslandırılmışdır.

3.3.) “Sənətkarlıq” adlı yarımfasil özündə şəhər təsərrüfatı ilə bağlı bir çox məlumatları əks etdirir.

Bəhs edilən ərazidən ilk orta əsrlər dövrü ərzində istehsal olunmuş sənətkarlıq məhsulları içərisində ilk növbədə əhəlinin məişətində istifadə etdikləri avadanlıqlardan tutmuş, təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən avadanlıqlara qədər müxtəlif tip sənətkarlıq məhsulları aşkar edilmişdir.

Şamaxı və Qobustanda aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı başqa materiallarla yanaşı ticarət və qeyri-iqtisadi əlaqələr nəticəsində buraya gətirilmiş bir sıra maddi mədəniyyət nümunələri də tapılmışdır. Bunlar Bizansda düzədilmiş minalı döş sancaqları, bəzi şüşə qablar, pullar, Sasani dövründə hazırlanmış əşyalar, gümüş qablar, sikkələr və s. ibarətdir. Tapılan mədəniyyət nümunələri həmin ölkələrlə Albaniyanın iqtisadi əlaqələrdə olduğunu sübut edir.

3.3.1.) “Metalişləmə” sənəti adlanan yarımfasildə bəhs edilən dövrdə Albaniya ərazisində bu sənətin özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini yaşaması qeyd edilir. İlk orta əsrlərə dair ən mühüm mənbələrdən biri olan M.Kaqankatlının “Alban tarixi” əsərində Qafqaz Albaniyasının faydalı qazıntılarından bəhs edərkən dağlarda qızıl, gümüş, mis və sarı boyaq istehsal olunduğu barədə məlumat verilmişdir.

Arxeoloji tədqiqatlarda ilk orta əsrlərdə Şirvan bölgəsində də metallurgiya və metalişləmə sənətinin ən uğurlu çağlarını yaşaması qeyd edilir. Azərbaycanda metal yataqları və metalişləmə ilə bağlı olan bir sıra önəmli yer adlarının Şirvan bölgəsi daxilində və onun yaxınlığında yerləşməsi bölgənin sənətkarlıq sahələri içərisində metalişləmənin xüsusi yer tutduğunu göstərir.

3.3.2.) “Dulusçuluq sənəti” adlı yarımfasildə Şirvan bölgəsinin ilk orta əsr şəhər və kəndtipli yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, antik dövrün son mərhələlərindən başlayaraq bütün ilk orta əsrlər ərzində dulusçuluq sənətkarlığın aparıcı sahələrindən biri kimi, əhəlinin saxsı məmulatına olan tələbatının istənilən səviyyədə ödənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan gil məmulatları təsərrüfat küplərindən, bərnilərdən, sərniclərdən, bardaqlardan, su və digər maye saxlanan qablardan, qazanlardan, boşqab və tava tipli qablardan nəlbəki və duz qablarından, xeyrələrdən, çıraq və şamdanlardan, antropomorf və zoomorf tipli bədii nümunələrdən, uşaq oyuncaqlarından, tikinti materialı kimi istifadə olunmuş kərpic kirəmitlərdən və su tünqlərindən ibarətdir.

Ərazinin bol su mənbələrinə, zəngin gil yataqlarına malik olması və karvan yollarının kənarında yerləşməsi dulusçuluğun inkişafına zəmin yaratmışdır.

3.3.3.) “Toxuculuq” adlı yarımşəildə Şirvan ərazisində toxuculuq üçün zəngin xammal bazasının mövcud olması, tarixən burada müxtəlif növ geyimlərin hazırlanması ilə yanaşı, toxuculuğun müxtəlif sahələrini formalaşması və inkişaf üçün də zəmin rolunu oynamışdır. Tədqiq olunan bölgədə misilsiz qiymətli ipək, pambıq, kətan parçaların mövcudluğu arxeoloji tədqiqatlara əsasən sübuta yetirilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir.

Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olan Şamaxı və Qobustan rayonları ərazisində tədqiq olunan ilk orta əsr abidələrindən toxuculuğa aid kirkidlər, tağalaqlar və b. arxeoloji materiallar əldə olunmuşdur.

Ərazidə toxuculuq üçün zəngin xammal bazası mövcud olmuşdur ki, bu da həmin sənətin müxtəlif sahələrinin formalaşması və inkişafı üçün zəmin rolunu oynamışdır.

3.3.4.) “Şüşə istehsalı” adlı yarımşəildə tarixən Azərbaycanın ən böyük iqtisadi bölgələrindən biri kimi tanınan Şirvan ərazisinin zəngin təbii-coğrafi mövqeyi, onun sıx çay şəbəkələri ilə əhatələnməsi, bol sayda şüşə qumu və soda yataqlarına malik olması ilə bağlı olaraq burada da şüşə istehsalı üçün lazımı şəraitin olduğu əsaslandırılmışdır.

3.3.5.) “Daşyonma və daşıqlama sənəti” adlı yarımşəildə Şamaxı və Qobustan ərazisində son arxeoloji tədqiqat işləri zamanı aşkarlanmış bazalonnalar, kapitellər, sütun hissələri, müxtəlif insan heykəlləri, dəfn abidələri, qırmızı, qara, qəhvəyi rəngli daş cinsindən olan möhürlər və bəzək vurma nişanlarının tapılması bir daha sübut edir ki, orta əsrlər dövründə bu sənət sahəsi özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

3.3.6.) “Zərgərlik sənəti” adlı yarımşəildə tədqiqat işləri zamanı əldə edilən küllü miqdarda zərgərlik məmulatı ilə yanaşı onun istehsalı zamanı istifadə edilmiş müxtəlif istehsal alətləri, onun istehsalat ocaqları və bir də müxtəlif nümunələrin hazırlanmasında istifadə edilmiş qəliblərin olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

3.3.7.) “Maddi mədəniyyət nümunələrin təsviri” adlı yarımşəildə Şirvan bölgəsindən üzə çıxarılan maddi mədəniyyət nümunələri haqda məlumat verilir. Maddi mədəniyyət nümunələri əsasən Qırlartəpə (Ağsu rayonu), eləcə də Şamaxı və Qobustan rayonları ərazisindəki arxeoloji abidələrdən aşkarlanmış və tədqiq edilmişdir.

IV fəsil “Ticarət və xarici əlaqələr” adlanır. Bu fəsil 4.1) daxili ticarət, 4.2.) xarici iqtisadi əlaqələr adlı iki yarımfəsildən ibarətdir.

4.1.) “Daxili ticarət” adlı yarımfəsildə Azərbaycanın Şirvan bölgəsinin qədim tranzit ticarət mərkəzlərindən biri olması haqda məlumatlar öz əksini tapır. Miladdan əvvəlki II əsrdən miladın XIV əsrinə qədər fəaliyyət göstərən və tarixdə “İpək yolu” adı ilə məşhur olan Çin-Mərkəzi Asiya yolunun dünya ticarətində böyük rolu olmuşdur. Bu ticarət yolunun böyük əhəmiyyəti Şamaxıda arxeoloji qazıntı zamanı bir daha sübut edilmişdir. Buradan Çindən, İrandan gətirilən fayans qablar tapılmışdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, bu dövrdə Albaniyanın xarici dövlətlərlə ticarət əlaqəsinə girməsinə birinci səbəb onun iqtisadi cəhətdən güclü olubluğunu olmuşdur. Digər tərəfdən ərazidən keçən yollar da onun iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmişdir.

4.2.) “Xarici iqtisadi əlaqələr” adlı yarımfəsildə yazılı mənbələrdə öz əksini tapmış, xüsusən Şirvandan ixrac olunan pambıq, ipək, balıq, qurudulmuş meyvələr haqqında məlumat verilir. Toxuculuq məmulatının ixracı da ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına çox böyük kömək etmişdir. Arxeoloji qazıntı zamanı başqa ölkələrdə zərb olunmuş sikkələr də tapılmışdır ki, bu da ticarətin yüksək inkişafının göstəricilərindəndir.

Dissertasiyanın **nəticə** hissəsində ümumiləşdirmələr aparılaraq, yekun fikirlər söylənilmişdir. Şamaxı və Qobustan rayonlarının ilk orta əsr abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlara və etnoqrafik müşahidələrə əsasən Şirvan bölgəsinə aid olan yaşayış yerləri, qəbir abidələri və s. məsələlərlə bağlı fərqləndirici xüsusiyyətlər aşkara çıxarılmışdır. Dissertasiyada dövrün sosial-siyasi dinamikası öz əksini tapmışdır. Əhəlinin təsərrüfat həyatında və sosial vəziyyətində baş verən dəyişikliklər arxeoloji materiallara əsaslanaraq şərh edilmişdir.

Belə ki, təqribən III – IV əsrlərdən başlayaraq Şərq ölkələrinin demək olar ki, əksəriyyətində və o cümlədən Qafqaz Albaniyasında quldarlıq quruluşunun öz yerini yeni feodal istehsal münasibətlərinə verməyə başlaması, tədrici bir şəkildə Şirvan bölgəsində də məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafında ciddi şəkildə dəyişikliklərin, yəni köhnə istehsal münasibətlərinin yeni feodal münasibətləri ilə əvəz olunmasına, istehsalda istifadə olunan əmək alətlərinin isə sürətli bir tərzdə təkmilləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Əmək alətlərinin inkişafı tarixində baş verən bu kimi sıçrayışlar isə öz növbəsində bölgə təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin daha sürətli inkişafına, sənətkarlıq və ticarət fəaliyyətlərinin isə sürətli bir tərzdə canlanmasına şərait yaratmışdır. Beləcə bölgə təsərrüfatının bu səviyyə

yədə canlanması, urbanizasiyanın inkişafı ilə paralel bir şəkildə bölgəyə məxsus yaşayış məskənlərinin də genişlənərək, onların istər region, istərsə də dünya şöhrətli sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi tanınmasına öz təsirini göstərmişdir.

Şirvan bölgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, ilk orta əsrlərdə Şirvanda yaşayan əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları – taxıl, müxtəlif meyvə (qoz, üzüm, fındıq) qalıqları, kristallaşmış çaxır qalığı, ağacdan hazırlanmış müxtəlif qab, alət, oturmaq stulları, metal və tuncdan hazırlanmış bəzəklər, silahlar, təsərrüfat küpləri yerli əhalinin yüksək təsərrüfatçı və sənətkar olduğunu bir daha sübut edir. Bu sahələrin yüksək inkişaf mərhələsində olması ticarət əlaqələrinin də inkişaf etməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş
aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.**

1. “Cənubi Şərqi Şirvanın müdafiə istehkamları” // Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası – 60. // Mingəçevir – 2006 s.61-68.

2. “Cənub-Şərqi Şirvanın ilk orta əsr təknə qəbirləri”-//Tarix və onun problemləri. // Bakı-2007. səh 332-335.

3. “Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2009 – cu ildə gördüyü arxeoloji tədqiqatlar haqqında qısa məlumat” //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. // Bakı - 2010 s. 199 – 204.

4. “Cənub Şərqi Şirvanın ilk orta əsr arxeoloji abidələri (Salyan, Şamaxı şəhərinin arxeoloji materialları əsasında)” // Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı (Beynəlxalq elmi konfrans). // Salyan-2011 s.127 – 135.

5. “Şərqi Şirvan ərazisində ilk orta əsrlərdə dulusçuluq” // Tarix və onun problemləri. // Bakı – 2011. s. 213-217.

6. “İlk Ortacağda Kafkas Albaniyasının Ticarət ilişkileri. // International Balkan Annual Conference” Makedonia – Skopje İBAC // 2011cilt 2 seh. 2012, 97-101.

7. “Şamaxı, Qobustan və Hacıqabul rayonları ərazisində ilk orta əsr qəbir tipləri”//Tarix və onun problemləri. // Bakı – 2012 s. 219 – 223.

8. «Раннесредневековые курганы юго-восточного Ширвана» // Гілея (науковий вісник) Выпуск 60 (№5) // Кієв -2012, s. 308 – 310.

9. “Şamaxı və Qobustanın ilk orta əsr bəzək əşyaları” (arxeoloji materiallar əsasında) // Xəbərlər. // Naxçıvan – 2013, cild 9, № 3. s. 96-100.

10. Şamaxı rayonu ərazisindən tapılan ilk orta əsr tunc bəzək əşyaları (arxeoloji materiallar əsasında). Odlar yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), Bakı 2013, № 3, səh. 150-154. (təkrar nəşr)

**Археологические памятники Ширванской области
Азербайджана в период раннего средневековья (на основе
материалов Шамахинского и Гобустанского районов)**

РЕЗЮМЕ

В диссертаций исследованы общественно-экономическая, политическая история, хозяйственная и культурно-бытовая жизнь Ширванского региона в эпоху средневековья, а также быт, зарождение, формирование и этапы развития поселений. Исследованы причины их упадка, определено место археологических памятников в изучении раннесредневековой истории.

Диссертация состоит из введения, 4 глав, заключения, списка использованной литературы, сокращений, иллюстративного материала.

Во «Ведении» обосновываются актуальность темы, хронологические рамки, степень изученности проблемы, цели и задачи, методологическая основа, а также источниковедческая база, научная новизна и значимость исследования.

В первой главе «Поселения и оборонительные сооружения» исследованы хозяйственная жизнь населения и социальная роль поселений. В параграфе «Оборонительные сооружения» даны сообщения о крепостях Гюнгёрмез, Коланы, Галаджик I, Галаджик II, Башыбаглы, Гюлистан и памятнике Бугурт. Указаны географическое положение памятников, их координаты, нашли отражение исследования, проведенные на данной территории, и, выявленные в результате этих исследований, образцы материальной культуры, а также роль этих памятников в жизни населения региона.

Во II главе «Погребальные памятники и типы погребений» исследованы могильники курганного типа, грунтовые могилы, кувшинные погребения, могилы типа «каменных ящиков», ваночные погребения.

В III главе «Хозяйственная жизнь населения», состоящей из 4 параграфов нашли отражение хозяйственная деятельность (земледелие, виноградарство, скотоводство, охота) и ремесла (искусство металлообработки, гончарство, ткачество, стеклянное

дело, искусство обработки камня, ювелирное дело и др.) в исследуемом регионе в средние века.

В IV главе «Внутренняя торговля и международные связи», состоящей из 2 параграфов даны сведения о внутренней торговле и зарубежных связях Ширванской области в средние века.

В заключении подведены итоги основным выводам об экономической, политической и культурной жизни региона.

В завершение даются список использованной литературы (в форме цифровой кодов), фотографии и таблицы.

**The early medieval archaeological monuments of Shirvan
region of Azerbaijan
(on the basis of materials of Shamakhy and Gobustan districts)**

SUMMARY

Here is defined the socio-economic, political, agricultural, economic and cultural life of Shirvan region in the epoch of Middle Ages, the emergence and forming of settlements, stages of their development, the reasons of their destruction and the role of archaeological monuments in the research of early medieval ages.

The dissertation work consists of the introduction, four chapters, and list of the references, reduced words and illustrative materials.

The introduction deals with the urgency, chronological framework, object and the level of the problem studying, aims and goals, methodological and source base, scientific novelty and practical value of the research.

Chapter I “Settlements and defensive fortifications” is divided into two half-chapters: “The settlements” (1.1.) and “Defensive fortification” (1.2.).

Chapter I “The settlements” (half-chapter) deals with economic life of the residents, its social role in the settlements.

Chapter I “Defensive fortifications” (half-chapter) mainly deals with the information about defensive castles of Gungormaz, Kolani, Galachig I (Gushchu village), Galachig II, Bashibaghli, Gulustan and Bughurt. There is information about the relief and geographical structure of the monuments, coordination, researches conducted in the area, the material-cultural examples found there, as well as the significant role of these monuments in the activity of the region population.

Chapter II “Grave monuments and burial types” consists of 5 half-chapters: “Kurgan-type graves” (2.1.); “Ground graves” (2.2.); “Pitcher graves” (2.3.); “Stone-box graves” (2.4.); “Trough graves” (2.5.).

Chapter III “Economic life of people” is divided into four half-chapters: “Husbandry” (3.1.); “Viticulture”(3.1.1); “Cattle breeding” (3.2.); “Hunting” (3.2.1.); “Handicraft” (3.3.); “Metalworking” (3.3.1.); “Pottery” (3.3.2.); “Weaving” (3.3.3.); “Glassworks” (3.3.4.); “Stone-work” (3.3.5.); “Jewelry” (3.3.6.); “The description of material-cultural examples” (3.3.7.).

Chapter IV “Home trade and foreign relations” covers two half-

chapter: “Home trade” (4.1.) “Foreign relations”(4.2.).

The conclusion. In the conclusion is given the generalizations of the subject on the basis of material-cultural remains revealed during the archaeological excavations and conclusions on economic, political and cultural life of the region.

At the end is given the list of references (as a digital coding), illustrations and maps on the subject.

AMEA-nın mətbəəsində çap olunub.
Tiraj – 100

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

ЛАМИЕ ШИРЗАД КЫЗЫ АХМЕДОВА

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ
ШИРВАНСКОЙ ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В
ПЕРИОД РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (НА
ОСНОВАХ МАТЕРИАЛОВ ШЕМАХИНСКОГО И
ГОБУСТАНСКОГО РАЙОНОВ)**

5505.02 – Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по историческим наукам**

БАКУ – 2013